

ESKİ TÜRKLERDE AT VE AT KÜLTÜRÜ (*Dünden Bugüne Kırgız Kültürel Hayatı Örneği*)

Horse and Horse-Breeding in the Old Turkic Culture (from Past to Present According to Kyrgyz Culture)

Конь и культ коня у древних тюрков (На примере истории Кыргызской культурной жизни)

Kayrat BELEK*

Gazi Türkiyat, Bahar 2015/16: 111-128

Özet: Eski çağlarda, Türklerin sosyal ve ekonomik yapısı, genel manada atlı/konar-göçer kültüre dayalıydı. Türklerin kültür hayatını daha iyi anlayabilmek için, at ve atlı kültürünün, Kırgız kültürü içindeki yerini ve fonksiyonunu değerlendirmek gerekir. Çünkü at, Kırgız sosyal hayatının her alanında önemli bir yere sahiptir. Atın evcilleştirilip binek hayvanı olarak kullanılmaya başlanması, Türk kültür ve uygarlığının önemli bir aşama kazanmasını sağlamıştır. At; hızlı, açlığa dayanıklı, dağ silsilelerini aşmaya uygun olması vb. özellikleri ile Türklerin geniş coğrafyalara yayılmasına yardımcı olmuştur. Türklerde at koşum kültürünün çok eski dönemlerde oluşmuş olması, atın bütün Türk boyları için hayati önem taşımasından ileri gelmektedir. Günümüzde, at koşumlarını oluşturan öğeler, birbirlerinden çok uzak olan Türk boylarında dahi tarihe ve coğrafyaya meydan okurcasına hemen hemen aynı isimle anılmaktadır. Bu çalışmada, Eski Türk kültüründe "at"ın öneminin yanı sıra, Kırgızların kültürel hayatında at, at oyunları ve seyislik mesleği ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk uygarlığı, Kırgız kültürü, konar-göçerler, at kültürü.

Abstract: It should be noted that the social, economical and cultural history of the Turks was in generally based on leading nomadic life in the ancient period. It is important to appreciate the place and function of horse and horse-breeding in the Kyrgyz culture in order to understand the cultural life of the Old Turks, since horse plays a great role in all spheres of the Kyrgyz people's social life. This historical fact gave rise to the important stage of the Old Turks culture and civilization and was the constitutive step for a new epoch. The Old Turk horse with its special features as rapidity and fast speed, endurance in starvation and mountainous areas let the Turks spread widely. Being rulers in the field of stock-breeding from old times they created their own system on horse-breeding. At the same time the Turks used the horse as a symbol of representing their culture in relationship with other countries. Since horse became important in social-cultural and economical life of the Kyrgyz people, as well as Turkic people they began to attach great importance to horse's harness. Therefore, the harness culture appeared in ancient times in the all Turkic tribes in spite of living further from each other at present.

Key Words: Turkic civilization, Kyrgyz culture, Old Turks, nomadic, horse and horse-breeding.

Аннотация: Социально-экономическая структура древних тюрков в общем была основана на конно-кочевой культуре. Чтобы лучше понять тюркскую культуру, необходимо оценить роль и функцию коня и культа коня в кыргызской культуре. Потому что, конь имеет важное место во всех сферах общественной жизни Кыргызстана. Одомашнивание коня и начало её использования в хозяйственных целях стало важным шагом в развитии тюркской культуры и цивилизации. Конь своею быстротою, устойчивостью к голоду, способностью преодоления горных хребтов и другими особенностями способствовало широкому географическому

* Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek/KIRGIZİSTAN.
kayratbek@gmail.com, kairat.belek@manas.edu.kg

распространению тюрков. Раннее формирование культуры конной амуниции у тюрков связано с жизненно важным значением коня для всех тюркских племен. На сегодняшний день названия конной амуниции у тюркских народов одни и те же, включая и тех кто находится на далеком расстоянии. В данной статье исследуется значение коня у древних тюрков, а также дается информация о значении коня, конных игр и профессии конюха в культурной жизни кыргызов.

Ключевые слова: тюркская цивилизация, кыргызская культура, кочевники, культ коня.

GİRİŞ

Tarihe bakıldığında insan, hayvan ve tabiat arasında güçlü bir bağlantının olduğu dikkati çeker. İnsanoğlu, Paleolitik Devir olarak bilinen Taş Devri'nde (MÖ 2,6 milyon -MÖ 4000) günlük hayatında daha çok taştan, ağaçtan, kemikten yapılmış aletleri kullanmakta, avcılık ve toplayıcılık ile yaşamını ve geçimini sağlamaktaydı (Arheologiya 1964, Neolit 1964, Mezolit 1989)¹. Bu dönemde, insanoğlu, hayatını sürdürürebilmek için daha çok su kenarları, ormanlık alanlar ve dağların eteklerindeki mağaralarda yaşamayı tercih etmiştir. Mağara duvarlarına çizilen resimlerin genellikle hayvan figürlerinden oluşması, insanların ilgilerinin o dönemde daha çok hayvanlar üzerinde yoğunlaştığı gerçeğini ortaya koyar (Masson 1984: 106-114, İslamov 1998: 115-127, Şahin 2008: 24).

MÖ 12-4 bin yılları arasına tekabül eden Orta Taş Devri (*Mezolitik*) ve Yeni Taş Devri (*Neolitik*) dönemlerinde Avrasya'da en temel hayat tarzının avcılık ve toplayıcılık olması, insan ve hayvan ilişkilerinin o tarihlerde çok yoğun olduğunu göstermektedir (Korobkova 1998: 122). Bu dönemde insan ve av hayvanları arasında güçlü bir bağ vardır. Bu güçlü bağın insanlar arasında sosyo-ekonomik sınıfların ortaya çıkmaya başlaması, evcilleştirilen hayvan türlerinin artması ve iklim şartlarının değişmesiyle beraber "göçebelik" adı verilen bir hayat tarzını doğurmuş olduğu tahmin edilmektedir (İslamov 1998: 115-127, Matsubara 1991: 284-285, Vaynşteyn 1991: 284-285). Avcılık ve toplayıcılık hayatından göçebelğe geçişin göçen hayvanları avlamak ve kovalamakla başladığı söylenebilir. İnsanların hayvanları sürekli takip ederek hayvan topluluklarını idare etme yöntemlerini buldukları anlaşılmaktadır. Hayvanların ehlileştirilmesi, şüphesiz kültür ve uygarlıkların taşınması ve gelişmesine de tesir etmiştir (Şahin 2006: 201). Şüphesiz, bu hayvanların hepsi aynı zamanda evcilleştirilmemiştir. En erken dönemlerde evcilleştirilen hayvanların başında köpek (10.000 yıl önce), daha sonra keçi ve koyunun (8.000 yıl önce) geldiği görülmektedir (Borodin 2003: 4-5). Çünkü evcilleştirilen koyun ve keçilerin ataları olan yabani hayvan türlerine bugün hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Bu durum söz konusu hayvanların evcilleştirilme tarihinin oldukça eski dönemlere kadar gittiğinin göstergesidir. Esasında taş üzerine yapılmış

¹ Paleolitik olarak da bilinen Taş Devri, Yukarı Taş Devri (MÖ 2,6 milyon ve MÖ 12-10 bin); Mezolitik de denen Orta Taş Devri (MÖ 12-10 bin ve MÖ 7 bin); Neolitik olarak da bilinen Yeni Taş Devri (MÖ 6-4. bin) olarak üç döneme ayrılmaktadır.

petrogliflerde dahi hayvanların evcilleştirilmesine işaret eden tasvirleri görmek mümkündür (Şer 1980: 338, Şer 2005: 427).

Koyun ve keçi ile ilgili arkeolojik göstergeler, Güney-Batı Asya'da evcilleştirildiklerini ortaya koymaktadır (Borodin 2003: 5). Bu bağlamda, en eski kemik örneklerinden ineğin MÖ 6 bin yıllarında Güney-Batı Asya ile Hindistan'da (Borodin 2003: 4-5); atın MÖ 4 bin yıllarında Güney Ukrayna (Kuzmina 1977: 28-29, Borodin 2003: 5) ile Kazakistan'daki Botay'da (Petrenko 2007: 120) ve Mezopotamya, Güney Türkmenistan ve Moğolistan bölgelerinde (Vaynşteyn 1996: 90-91); devenin ise 3 bin yıl önce Güney Arabistan'da bulunduğu bilgilerine rastlanmaktadır. Buradan hareketle, büyükbaş hayvanların evcilleştirilmesinin genel olarak Batı Asya coğrafyasında gerçekleştirildiği söylenebilir. Büyükbaş hayvanların evcilleştirilmesi, tabii olarak göçebe hayatın gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştır (Vaynşteyn 1996: 208, Durmuş 1997: 13-19). İnsanların çadırdaki eşyaları dahi bunlardan elde edilen ürünlerden meydana getirilmiştir (Graç 1980: 5-15, Vaynşteyn 1996: 208). Zamanla insanların hayvanlarla ilgili faaliyetleri ve onlara binme teknikleri de gelişmiştir. İnsanoğlu, artık at sırtında yay çekerek ok atma tekniğini ve hareketli saldırma gücünü geliştirmeye başlamıştır (P'yankov 2014: 147-150, Belek 2008).

Bu durumda olan hayvanlara bakıldığında, hem yaşayış hem de fizikî bakımdan bazı temel özelliklerinin olduğu dikkati çeker. Onların yaşayış bakımından en temel özelliği, evcil ve otçul olmalarıydı. Ailelere, kişilere veya devlete ait olan bu tür hayvanlar, ulaşımda ve herhangi bir işte kullanılacakları zaman, sahipleri veya sahiplerini temsil eden kimseler tarafından sevk ve idare edilmekteydiler. Bu hayvanların fizikî özelliklerinin başında ise dört ayaklı; yük ve eşya taşımak için adalelerinin güçlü kuvvetli; tabii zorluklara karşı dayanıklı olmaları gelmekteydi (Doğan 2006). Bu tür hayvanlar arasında özellikle "at" ve "deve"yi belirtmek lazımdır (Şahin 2006: 201). Bu durum tarihin hızla değişmesinde de önemli bir rol oynamıştır.

KONAR-GÖÇER TÜRKLERDE AT

Genel itibarıyla göçebe uygarlığının her yönüyle gelişmesini sağlayan ve araç kullanımı kadar etkili olan büyükbaş hayvanlardan biri de "at" olmuştur. Eski göçebe topluluklar, yeryüzünün her yerinde ürettikleri bilgiyi, beceriyi atın süratli hareketi ile birbirlerine taşımıştır (Ögel 1979: 495, Sümer 1995: 120, Pogrebova 2014: 418-423). İnsanoğlu, at vasıtasıyla ürettiklerini değiştirme, geliştirme ve sosyo-kültürel alışveriş imkânını yakalamıştır. Bu açıdan insanlık tarihinde iktisadî ve siyasî olayların gelişmesinde atın yardımcı bir rolü olmuştur (Nesterov 1999: 3). Böylece at, kısa sürede göçebe toplum hayatında önemini artırarak "atlı kültür" olarak bilinen kültür safhalarından birinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. At

ile insanoğlu arasındaki ilişkiler, her toplulukta bir kültürel zenginliğin ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlamıştır.

Merkezî Asya'da göçebe uygarlığın evcil hayvanları arasında yer alan at, bu bölgede yaşayan kavimlerin tarihinde önemli ve fonksiyonel bir rol oynamıştır. İslam öncesi bozkır kültürü, temel olarak göçebe uygarlığı ile ifade edilirse bu uygarlığın içindeki en önemli unsurun "at" olduğu söylenebilir. Tarihî süreç içinde kara ulaşımında insanoğlunun en temel sorunlarından biri; insan, yük ve eşyaların taşınması olmuştur. Bu bakımdan at, konar-göçer bir topluluğun yükselmesinde (*siyasî ve iktisadî*), onların bir yerden başka bir yere göç etmeleri ve yurt edinmelerinde önemli bir işleve sahip olmuştur. Bu bağlamda konar-göçer hayatta insanoğlu at ile bütünleşerek, bozkırlının ayrılmaz bir kardeşi hâline gelmiş ve Kâşgarlı Mahmud'un *Divânu Lugâti't-Türk* adlı eserinde "*At Türkün kanadıdır*" sözünden anlaşılacağı üzere, konar-göçer Türklerin yaşamının ayrılmaz bir parçası olmuştur (Sümer 1995: 1-2, Doğan 2006)

At, konar-göçer hayatta sadece binek hayvanı değil, aynı zamanda savaş aracı, yiyecek, içecek ve giyecek kaynağı idi (Çınar 1993: 1). Bu durum, yerleşik topluluklarda görülmemektedir. Yerleşiklerde at, gündelik hayat içinde pek yer almamakta ve daha çok bu toplulukların mitolojilerinde yaşamaktadır. Nitekim at, Yunan mitolojisinde "*kentavir*" şeklinde gösterilmiştir (Akmoldoyeva 1989: 10). Göçebelik kültüründe belirtmemiz gereken önemli bir husus, atın eski Yunanlılardaki gibi sadece bir mitoloji konusu olmaması, doğrudan doğruya bozkırlıların devlet ve cemiyetinin kuruluş ve gelişmesinde etkili bir rol oynamasıdır. Böylece, konar-göçer toplulukların hayatında at üzerine özel, duygusal bir muamele ortaya çıkmıştır.

Bozkır coğrafyası içerisindeki konar-göçer hayatın temelini -başta koyun ve at olmak üzere- hayvanlar oluşturuyordu (Akmoldoyeva 1996: 6). Göçebelerin sosyal hayatındaki bu temel özellik, bozkırlıların daha organize bir cemiyet hayatına geçmelerini ve buna bağlı olarak devlet ve askerî teşkilatı daha süratle oluşturmalarını sağlamıştır (Graç 1980: 5-10, Masanov 2002, P'yankov 2014: 147-150). Evcilleştirilerek yetiştirilen hayvanlardan biri olan ve en eski zamanlardan beri Merkezî Asya göçebe uygarlığının sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayatındaki önemini belirttiğimiz at, bu uygarlığın en değerli unsurlarından biri olmuştur (Doğan 2006, Belek 2008). Atın hızlı oluşu, gücü, çevikliği ve asaleti, göçebe uygarlığının tarihi ve kültüründe ona ayrı bir değer kazandırmıştır (Alekseyev 1981: 149-164). Ayrıca atın hızlı oluşu, onunla yapılan akınlarda ona önemli bir rol verilmesini de gerektiriyordu. Avcılıkta da ata önemli görev düşüyordu. At sayesinde yapılan avlarda giyecek ve beslenme temin ediliyor, konar-göçerlerin yaşamı için temel ihtiyacın önemli bir bölümü attan yararlanılarak elde ediliyordu (Eberhard 1980: 120). Bunun için bozkırlarda sayısız at sürüsü yetiştiriliyor ve

yetiştirilen atlar yazın yaylak ve geniş otlaklarda, kışın soğuktan korunmak amacıyla kışlaklarda barındırılıyordu (Ögel 1979: 23-27).

Diğer taraftan at ile insanoğlu arasındaki bu ilişki, insanoğlunun temel manevi kültür unsurları sayılan destanlarda, dil ve edebiyatta da yer almıştır. Bunun yanında giyinme ve beslenme aracı ve ticari bir mal olarak kullanılması ve konar-göçerlerin hayatında vazgeçilmez unsurlardan biri olması, atın zamanla göçebe kültüründe bir kült olarak yer almasını sağlamıştır (Nesterov 1999: 141, Toktabay 2004).

Esasında hayvanlar buldukları coğrafyalarda yüklendikleri rollere göre bir kutsallık kazanmış ve toplumun totem kültü hâline gelmişlerdir. Buna istinaden göçebeliğin sosyo-kültürel hayatında yer alan atın, kutsal bir hayvan olarak dinî törenlerde kurban olarak kullanılması (Ögel 1979: 55-71) veya ölen kişinin atının kuyruğunun kesilmesi (*dullama*) ya da beraber gömme geleneği ortaya çıkmıştır (Ögel VI, 1979: 199). Bu bağlamda, göçebe hayatta kurt, aslan, geyik, kartal ve at, hem en çok sevilen hem de totem olarak anılan hayvanlardan olmuştur.

Atın süratli ve hızlı oluşu, onu kullanan toplulukları başka topluluklardan üstün kılmış, onları at üzerinde kurulmuş imparatorluklar olarak tarih sahnesine çıkarmıştır (Durmuş 1997: 13-19).

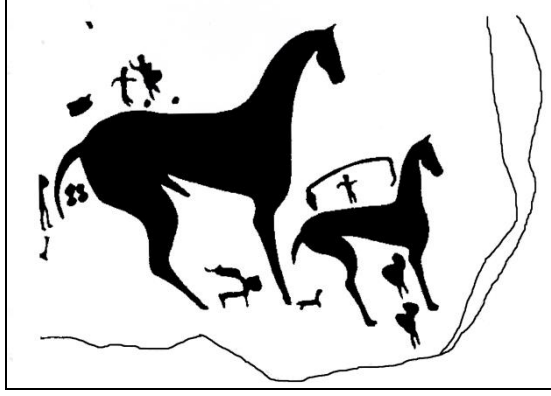
İnsanoğlu tarafından evcilleştirilmesinin bir sonucu olarak, atın ilk defa MÖ 2 bin yıllarında Ön Asya'da Hint-Avrupa ırklı topluluklardan biri olarak bilinen Hurriler tarafından askerî alanda kullanıldığı, iki atın yanyana bağlandığı iki tekerlekli atlı-araba ordu birliklerini teşkil ettikleri görülmektedir. Hurriler, MÖ 1600-1500 yıllarında bugünkü Suriye ve Güney Anadolu bölgesinde Mittani Devleti adı verilen müstakil bir devlet kurmuşlardır (İstoriya Vostoka 1997: 103-104, Nefyedkin 1997: 3-6, Pogrebova 2014: 418-423). Buna paralel olarak, Hurrilerin doğusunda bugünkü Orta ve Kuzey Irak bölgesindeki Asur Devleti, Doğu Anadolu'da Urartu, Batı ve İç Anadolu'da kurulan Hitit Devletlerinin dahi ordusu atlı-araba birliklerinden oluşmaktaydı (Kuzmina 1977: 33, Vaynşteyn 1991: 214). Bu durum insanlığın ilk çağlarda evcilleştirilen atı daha çok savaşlarda bir vasıta olarak kullanmaya ve atlı-araba kültürünün dünya çapında hızla yayılmaya başladığını göstermektedir.

Atlı-arabanın izleri Avrasya'nın çeşitli bölgelerinde görülmektedir. Arkeolojik kazılardan tespit edilen atlı-araba kültürü, Ön Asya topluluklarında olduğu gibi bozkırlıların hayatında da önemli bir yer tutmuştur (Pogrebova 2014: 418-423, Ögel I, 1979: 391-422). Hatta arabanın bozkırlılarda bir kült hâline geldiği petrogliflerden anlaşılmaktadır (Novocenov 2014: 455-468, Şer 1980: 328). Ancak bozkırlıların ordu teşkilatının ilk başta atlı-araba ya da atlı süvari birliklerinden kurulduğu hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Arkeolojik kaynakların tespitlerine göre MÖ 3 bin yılları ve MÖ 2 bin yıllarının başlarında Hint-Avrupa ırklı toplulukların bugünkü İdil ve Ural bölgeleri olan Kuzey-Batı'dan Doğu ve Güney Asya'ya doğru yoğun göç

hareketlerinde bulunduğu bilinmektedir (*Arheologiya Kazahstana* 2006: 129-131). Bu bağlamda, atlı-araba kültürünün bozkırlara Hint-Avrupa ırklı topluluklardan geldiği ileri sürülmektedir. Çünkü atlı-araba kültürünün konar-göçer hayatta askerî alanda yer almadığı ve daha çok bir taşıt aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Konar-göçerlerin siyasî ve iktisadî hayatı, hareketli bir yapıya sahip idi. Bunun yanında coğrafi şartların da arabanın yaygın olarak kullanılmasına engel olduğu anlaşılmaktadır (Ögel VII, 1979: 57-83).

MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarihî kaynaklarda *İskit*, *Saka*, *Sak* adıyla bilinen ve etnik bakımdan hangi kavme mensup olduğu kesin olarak bilinmeyen Sakalar (Klyaştorıny vd. 2005: 9, *Arheologiya Kazahstana* 2006: 130-131) ve Proto-Türkler (Hunlar MÖ 9.-8. Yüzyıllar, Oğuzlar MÖ 8.-7. Yüzyıllar) göçebe uygarlığın temel kurucusu durumunda idiler (P'yankov 2014: 149-150). Sakalar ve Proto-Türklerin askerî sistemleri tümüyle atlı süvari birliklerinden kurulmuş ve komşuları olan yerleşik kavimlere sürekli akınlarda bulunmuşlardı. Hatta zamanla Saka süvarileri MÖ 648-330 yılları arasında bugünkü İran'da kurulan Ahamenit Devleti'nin ordu teşkilatının bir kısmını da teşkil etmiştir (*Arheologiya Kazahstana* 2006: 133).

İnsanoğlu tarafından atın yaygın olarak kullanılmaya başlaması ile kademe kademe atın iyi cinsli çeşitli ırkları da ortaya çıkmaya başlamıştır (Nesterov 1999: 3-46, Kuzmina 1977: 28-29). Tarihte atın iyi cinsli ırklarını yetiştirenlerin, çoğunlukla Merkezî Asyalılar olduğu dile getirilmektedir. Yazılı kaynaklar, Merkezî Asya'da iyi cins atları yetiştiren iki önemli merkezin olduğunu haber verirler. Bunlardan ilki bugünkü Afganistan ve Kuzey-Doğu İran'da kurulan Baktriya Devleti, ikincisi ise günümüzdeki Fergana'dır (Akmoldoyeva 1996: 7). Bu bölgelerin güzel atları, bugün dahi *Ahalteke Atları* veya *Akalteke Atları* adıyla şöhret bulmuşlardır (Cumakunova 2009: 40-45). MÖ 3.-1. yüzyıllarda bu bölgelerin iyi cins atlar yetiştirmesi ve bu atlarla tanınması, komşu ülkelerin kuşkusunu artırmış ve bu ülkeler atları elde etmek için söz konusu bölgelere seferler düzenlemişlerdir.

Resim 1: MÖ III.-I. yüzyıllara ait Oş bölgesindeki petrogliflerde kan terleyen atlar (Bernştam, *Aravanskie*, s. 223)

Bu duruma örnek olarak, MÖ 104-101 yılları arasında Fergana'ya Çinlilerin düzenledikleri iki sefer verilebilir. Çin vesikalarında bu atlar için, “kan terleyen atlar” tabiri kullanılmıştır (Bernştam 1952: 222-223, Biçurin 1998: 167-168, Resim 1)². Çinliler, bu atları elde edip kendilerinden üstün durumda olan Hunlara karşı düzenli bir ordu kurarak üstünlük kurmak amacıyla idiler (Biçurin 1998, Eberhard 1996). Çin kaynaklarına göre, MÖ 4. yüzyıldan itibaren Çinliler ordularında Hunlardaki askerî sistemi uygulayarak okçu süvari birlikleri teşkil ettikten sonra ihtiyaç duydukları atları konar-göçer kavimlerden temin etmek zorunda idiler (Kafesoğlu 2002: 221, Sertkaya 1995: 26).

MÖ 3. yüzyıldan MS 5. yüzyıla kadar bozkırlarda hayatlarını sürdüren ve Merkezî Asya'nın doğusundan batıda Tuna Nehri'ne kadar yayılan ve üstünlüklerini yerleşiklere de kabul ettiren Hunlar, göçebeliği imparatorluk seviyesine kadar yükselten ilk Bozkır İmparatorluğu olmuşlardır (Elçin 1995: 160, P'yankov 2014: 147-150). Hunların böyle bir başarıya ulaşmalarının temelinde yüksek ovalar ve yaylaları olan bozkır coğrafyasının iklim şartlarına uygun çobanlık ve hayvan besleyiciliği vardı (Kafesoğlu 2002: 317). Hunların sosyo-ekonomik ve siyasî hayattaki asıl güçlerinin hayvancılık ve akıncılıktan kaynaklandığı görülmüştür. Onların yaşamlarını sürdürdükleri coğrafya ve iklim şartları, bu şekilde yaşamalarını icap ettiriyordu (Vaynşteyn 1991: 284). Konar-göçer bozkırlılar, hayatlarını sürdürebilmek

² Bugünkü Oş bölgesindeki Aravan Köyü'nde MÖ IV-I yüzyıllar arasında hüküm süren Fergana Devleti'ne ait iyi cins atları yansıtan petroglif tasvirleri mevcuttur (Resim 1'e bakınız).

için hem yeni topraklar keşfetmek hem de yeni devlet kurma gücüne sahip olmak zorundaydılar. Aksi takdirde, herhangi bir gücün baskısı altında kalacakları aşıkardı.

Hunların hızla yükselmesinde ön planda olan unsurlardan biri de “at” olmuştur (Lindner 1981: 3-19). Çin vesikalarına göre Hunlar geleceğin okçu Hun savaşçısı olarak daha çocukluk çağında eğitime başlıyorlar, koyun sırtında biniciliği deniyorlar; önce sincap, gelincik ve kuşlara, sonra tilki ve tavşanlara ok atarak atıcılığa alışıyorlar, büyüdükleri zaman da mükemmel bir atlı muharip oluyorlardı (Ligeti 1962: 37). Bu bağlamda MS 4.-5. yüzyıllardaki Batı kaynakları, Avrupa Hunları hakkında şu tespitleri yapmışlardır: “Henüz ayakta durabilecek bir Hun çocuğunun yanında eyerlenmiş bir at bulunurdu. At üstünde yerler, içerler, alışveriş yaparlar, sohbet ederler ve uyurlar. At başka kavimleri sırtında taşıdığı hâlde, Hunlar at sırtında ikamet ederler” (Sertkaya 1995: 26, Linder 1962: 18). Bu durum Hunların sosyo-kültürel, siyasî ve iktisadî hayatının temel taşının hayvancılık olduğunu gösterir. Buna paralel olarak, Hunların ordu teşkilatı, ikili sisteme dayalı olarak süvari birliklerinden oluşmaktaydı (Mokeyev 2002: 41, Belek 2008).

Tarihî yazılı ve arkeolojik kaynaklar, göçebe kültür ve medeniyetlerinin gelişmesinde, ekonomik kalkınmada ve sosyal yapının şekillenmesinde MS 6-13. yüzyıllarda yaşayan Türklerin payının büyük olduğunu gösterir. Hunların devamı olarak bilinen ve Merkezî Asya’da arka arkaya devlet ve imparatorluklar kuran Göktürkler, Türgeşler, Uygurlar ve Kırgızlar’ın idari, içtimai ve askerî sistemi Hunlarda olduğu gibi ikili sistem üzerinde oluşmaktaydı. Genellikle göçebeliğe paralel gelişen hayvancılığın iktisadi ve sosyal yapının temellendirilmesinde önemli bir tesiri vardır. Bunun yanında Türklerin sürekli akıncılık hareketleri de mevcuttur (Klyaştorny 1964: 31-37, Klyaştorny vd. 2005: 14-17). Bu bağlamda Türk maddi kültürününün temeli, atın Türkler tarafından evcilleştirilmesi ile demirin işlenmesine bağlanır. Bozkır kültürü at üzerine kurulmuş olmakla beraber, onun prensipleri yalnız attan ibaret değildi (Kafesoğlu 2002: 214). At ile demir, konar-göçer Türklerin iktisadî ve idari yapısının temel kaynağını oluşturmaktaydı (Kafesoğlu 2002: 214). Türkler, savaşlar için ağır zırhlı süvari birlikleri kurmuşlar ve Çin ile Hint hudutlarına kadar sürekli akınlar düzenlemişlerdir (Lattimore 1951: 58-61, Klyaştorny vd. 2005: 9-17). Bununla beraber, ekonomik ve siyasî açılardan ilerleme kaydetmek için binlerce at sürüsünü dış ülkelere ihraç da etmişlerdir (Mackerras 2004: 102-104, Sertkaya 1995: 28).

Konar-göçer Türklerdeki at ve at ile ilgili kültür özellikleri Orhon yazıtlarında açık şekilde görülmektedir. Yazıtlarda Türkün at ile olan yakınlığı ve kader birliği çok net bir şekilde ifade edilmektedir (Sertkaya 1995: 28-30). Nitekim Kül Teğın yazıtında: “Eng ilki Tadıkıng Çorıng boz (atıg binip teğdi. Ol at anta) ölti. Ekinti İşbara Yamtar boz atıg binip teğdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yeğen Siliğ Beğing kedimliğ toruğ at binip teğdi. Ol at anta ölti” (ilk önce Tadık Çor’un boz atına binip hücum etti. O at orada öldü. İkinci olarak İşbara Yamtar’ın boz atına binip hücum etti. O at orada

öldü. Üçüncü olarak Yeğen Siliğ Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti. O at da orada öldü) (Tekin 2006: 32-33, Aalto 2000: 453-457) ifadesiyle Türk topluluğunun ata verdiği değer, atların renkleri ve görünüşleri zikredilmiştir.

MS 8-13. yüzyıllara ait Arap, Fars ve Türk yazılı kaynaklarında konar-göçer Türklerin sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve siyasî ilişkileri ile ilgili pek çok bilgi bulunmaktadır (Asadov 1993: 185). Bu bilgiler, Türklerin daha çok askerî alandaki atlı birlikleri üzerine yoğunlaşmıştır. Örnek olarak, İbn Hurdadbih'in (820-912) *Kitâbu'l-Memâlik ve'l-Mesâlik* adlı eserinde bugünkü Toharistan bölgesindeki Huttal'da yetiştirilen iyi huylu cins atlar hakkında bilgiler vardır (Belenskiy 1950: 119-120). Bu kaynaklara göre, Türklerin atları hafif donanımlı ve her zaman koşmaya hazır bir durumdadır. Binicilerin donanımı da atın donanımına benzemektedir. Atın koşumlarında koşmayı engelleyici bir kusur görülmez. Türk binicileri kaçarken de arkalarına doğru düz atıştan daha tesirli ve daha başarılı atışlar yapabiliyorlardı (Rahmanaliyev 2002: 9, Asadov 1993: 185). Türk atı hakkındaki bilgilere Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Balasagunlu Has Hâcib Yusuf'un *Kutađgu Bilig* adlı kaynak eserlerinde de rastlanmaktadır (Çınar 1995: 147-155; Demirbilek 2005: 134-138).

Konar-göçer Türklerin yaşadığı merkezlerden olan Rusya'nın Güney Sibirya (Nesterov 1982: 95-102) ve Kırgızistan'ın çeşitli bölgelerinde bulunan atlar ve atlar ile ilgili bulgular, Türklerde atla ilgili bir kült geleneğinin varlığını göstermektedir (Tabaldiyev 1996: 35-43, Nesterov 1982: 1-140). Arkeolojik kazılarda açığa çıkarılan kalıntılar arasında at kemikleri ve atla ilgili eşyaların bulunması, konar-göçer toplulukların kimliklerinin aydınlatılmasında büyük yarar sağlamaktadır. Konar-göçer Türklerde kurt, aslan, geyik, kartal ve at; en çok sevilen ve aynı zamanda totem olmuş hayvanlardır (Toktabay 2004: 12, Vıyatkin 1968, Potapov 1977, Nesterov 1999). Eski ve Orta Çağ Türklerinin siyasî, dinî, iktisadî ve sosyal hayatında atın oynadığı merkezî rol şöyle özetlenebilir: Türkler, sürüler hâlinde yetiştirdikleri atın etini yerler, onu kurban olarak sunarlar ve geçimlerini sağlayabilmek için atlarından binlercesini her yıl yabancı ülkelere ihraç ederek iktisadî ve siyasî alanda gelir sağlıyorlardı (Mackerras 2004: 102-104, Zuyev 1960: 94-95, Kamoliddin 2006: 91-92).

TÜRKLERDE ATIN YETİŞTİRİLMESİ: KIRGIZLARDA AT KÜLTÜRÜ

Belirtilen bu hususlar çerçevesinde, eskiden beri konar-göçer toplulukların bir kolu olarak bilinen Kırgızlardaki at ve at kültürünün araştırılması elzem gözükmektedir. Yazılı ve arkeolojik kaynaklarda en eski uluslardan biri olarak bilinen Kırgızlar, eski ve orta çağlarda Merkezî Asya'nın iç bölgeleri olan Yenisey'den Tanrı Dağları'na kadar yayılarak etnik menşelerini ve hüviyetlerini korumuşlardır (Hudyakov 1995: 3-4, İstoriya Kırgızskoy SSR: 1984). Eskiden beri diğer konar-göçer topluluklar gibi onların da iktisadî, sosyal ve siyasî gücünün

temeli göçebe kültürüne dayanıyordu. Konar-göçer hayatın temelini oluşturan hayvancılık ile geçimlerini sağlayan ve atlı-göçebe kültürü ile yaşayan Kırgızlar, 20. yüzyılın başlarına doğru yerleşik hayata geçmişlerse de, ata sevgi ve saygı beslemeye devam etmişlerdir (Aytbayev 1962: 27). Bu da günümüzde hem atlı-göçebe kültür dairesindeki hem de yerleşik hayat dairesindeki Kırgızlar arasında atın öneminin hâlen devam ettiğini göstermektedir. Buna istinaden Kırgızlardaki göçebe kültürü ve bu kültürün içinde yer alan at ile ilgili pek çok unsurun günümüze kadar kaybolmadan ulaştığını görmekteyiz.

Kırgızlarda at sadece basit bir ulaşım ya da savaş aracı değil, aynı zamanda toplum içerisinde değerli, saygı gören bir hayvan olmuştur. Bunun örnekleri Kırgızların sosyo-kültürel hayat tarzının sözlü tarihleri olarak bilinen *Manas*, *Semetey*, *Seytek* ve bu destanların arkasında kalan *Kurmanbek*, *Er Töştük*, *Şırdakbek* gibi destanlara detaylı olarak yansımaktadır. Kırgız toplumunun kültür boyutunun temel unsurlarından birinin, belki de en önemlisinin at olduğu açıkça görünmektedir. Kırgızlar arasında yaşayan “At-adamdın kanatı” (At insanın kanadıdır); “at-attan kiyin cat” (Atı olmayanın ayağı yoktur) atasözleri, hayatlarının atla iç içe olduğunun açık birer göstergesidir. Ayrıca “*Atań barda el taanı, atıń barda cer taanı*” (Baban varsa halkı, atın varsa dünyayı tanı) atasözü ise Kırgızlardaki aile ilişkileri ile beraber atlı imparatorluklar kurma örneklerinde olduğu gibi atın dünyaya hükmetme ve dünyayı tanımadaki ehemmiyetini ortaya koymuştur.

KIRGIZLARDA SEYİSLİK (SAYAPKERLİK) MESLEĞİ VE ATI YARIŞA HAZIRLAMA TEKNİĞİ

Atın, Kırgızlarda sadece binek hayvanı olarak ekonomik hayatta yer almakla kalmadığı, aynı zamanda kültürel hayatta da önemli bir yer tuttuğu görülür. Tören ve şöenlerde atlar her zaman ön plandadır ve halkın ilgisi onların üstündedir. Törenlerde, özellikle yarışlarda *corgo* ve *külük* olarak bilinen cins atlar bulunur ve bu tür şenliklerin daha eğlenceli geçmesinde büyük rol oynarlar. Bu atlar, diğer atlara göre daha yetenekli, hızlı veya iyi yürüyüslü olurlar.

Ne kadar cins olsalar da bu atların belli bir eğitimden geçmesi gerekir. Bu sebeple, yarış atlarını “*sayapker*” denen özel bir bakıcı eğitir; bu eğitici onları düzenli bir eğitime tabi tutar ve atların yeteneklerini diğer atlara kıyasla daha da geliştirmeye çalışır. Eskiden *sayapkerler*, *corgo* ve *külük* atlara verdikleri eğitimin niteliğine göre, kendi *uruularının*, itibarlarının artmasına da hizmet ederlerdi. Bu yüzden cins atlar kadar *sayapkerler* de saygı görmüş, atlara iyi bakan, karakterlerinden anlayan kişiler olarak özel bir hürmete ve saygıya mazhar olmuşlardı (Akmoldoyeva 1987: 112).

Seyislik veya Kırgızlar arasındaki ifadesiyle *sayapkerlik* mesleği, babadan oğula veya usta-çırak ilişkisi ile nesilden nesile geçerek günümüze kadar ulaşmıştır³. Bu durum, *seyislik* mesleğinin bilgi birikimini *seyis* olmak isteyen kişiye aktarmanın en kestirme yolu olmalıdır. *Seyis* veya *sayapkerin* arzulanan nitelikte at bulabilmesi; ancak atları iyi tanınması, bilgi birikimi ve tecrübesiyle mümkündür. Yarış atı seçimi ve yetiştirilmesinde bir *sayapkerin* takip ettiği yolu şu şekilde özetleyebiliriz:

Sayapker, *üyyür* içindeki atları, özellikle bir iki yıl anne sütüyle beslenen ve “*kara kulak*” olarak bilinen tayları, toplu at sürüsü içinde sürekli gözlemler. Eğer aradığı nitelikte bir tay bulamaz ise başka yerlerde arar. Bu ön araştırma veya gözleme, cins ve kabiliyetli tayların erkenden belirlenip seçilmesine, vakit geçirilmeden eğitime tabi tutulmasına hizmet eder. *Sayapkerlerin* seçimde öncelik verdikleri taylar, henüz tay iken “*cele*”deki diğer taylara göre daha güçlü, daha iri, daha uzun adımlar atıp uzun mesafe koşabilen sağlıklı taylardır (Akmoldoyeva 1987:113).

Sayapker, genç atı, başka bir ifadeyle aranan nitelikleri taşıyan tayı alır ve özel bir bakımla büyütür. Ancak *corgo* veya *külük* at özelliklerini taşıyarak yarışmalara katılabileceği için, onun olgunlaşmasını da bekler. At, koşum atı olarak yarışmalara katılabilecek yaşa geldiğinde, yine özel bir bakıma tabi tutulur ve hazırlıklara başlanır. *Sayapkerin* at yetiştirmedeki ustalığı, tecrübesi ve kabiliyeti bu bakım esnasında ortaya çıkar. Kırgızlarda, yarışmaya katılacak at bir ay kadar özel bakıma tabi tutulur. Bu hazırlık süresine “*at taptoo*” denir (Akmoldoyeva 1987: 113).

Bu safhada *sayapker*, atın çok zayıf veya semiz olmamasına, çok soğuk ve çok sıcak havada kalmamasına dikkat eder. Mümkün olduğu kadar atın yanında bulunur; yattığı yeri sürekli temizler ve kuru tutar. Temiz su içirir, yıkanmış yem yedirir ve en önemlisi hazırlığın ilk gününde, atı sabah ve akşam olmak üzere terleyene kadar koşturur. Buna *suutuu* denir. Terleyen atın üşümemesi için üzerini ipek ve koyun yününden dokunmuş “*at cabuu*” veya “*ürtük*”, bazı yerlerde “*dikak*” denen bir örtü ile örter ve hiçbir şey yedirmeden bir sırığa bağlar. Atın terinin kurummasını bekler; teri iyice kuruduktan sonra otlamaya bırakır. Daha sonraki günlerde de, bir ay boyunca, sabah akşam belli saatler arasında atı koşturup terletmeyi sürdürür. Bu şekilde bir ay boyunca tekrarlanan hazırlık safhasından sonra at, her gün koştuğu için, koşmaya alışır ve yarışmaya katılabilecek duruma gelir. Böylece atın *taptoo* süreci bitmiş olur (Akun Beyşe uulu, 01.03.2008).

³ “*Sayapker*” ve “*sayapkerlik*” mesleği ile uğraşan kimselere bazen “*sınçı*” da denir. “*Sayapker*” ve “*sınçı*” adını taşıyan kimseler sadece atın sırrını bilmekle kalmamışlar, onlar sahiplerinin de kim olduğunu bilmişlerdir. Halk tarafından verilen bilgilere göre, Kırgızlar arasında meşhur *Tolubay Sınçı*, *Sançı Sınçı* ve ünlü şair *Toktoğul* adlı kimseler vardı. Bu sebeple, aksakallı kimseler gençlere: *Tolubayday sınçı bol* (Tolubay gibi sınçı ol); *Toktoğulday ırçı bol* (Toktoğul gibi ırçı ol) şeklinde hitap ederler.

AT YARIŞLARI

Atla bütünleşmiş olan Kırgızların gerçekleştirdikleri eğlencelerin bir kısmını at yarışları oluşturmaktadır. Eskiden çok hızlı koşan atlarla *corgo* yürüyüslü atların hünerleri, bu tür yarışmalarda test edilirdi. Yarışmalarda ilk sıralarda yer alan atlar halk tarafından iyi tanınır, bu da at sahiplerinin mensup oldukları *uruu*lara şöhret kazandırır. Bu sebeple iyi koşan, rahvan yürüyüslü atlar, halk nazarında hiçbir zaman göz ardı edilmezdi.

Eskiden at yarışları, genelde sonbahar aylarında düzenlenirdi. Bu tür yarışlar, daha ziyade şölenlerde veya itibarlı kişilerin birinci ölüm yıldönümlerindeki anma merasimlerinde verilen “aş” sırasında gerçekleştirilirdi. Ancak tarih kaynaklarda, bu tür yarışların söz konusu merasimlerde bir kere değil, birkaç defa yapıldığına dair bilgiler bulunmaktadır (Akmataliyev: 2002: 14). Mesela, büyük bir merasime başlanırken gelen misafirler için çok sayıda yer açılır, ocaklar hazırlanır ve etler pişirilmeye başlanmadan önce, “*kemeğe bayge*” (ocak bayge) adı verilen bir at yarışı düzenlenirdi. Bu yarışa daha ziyade olgun atlar katılır ve kısa mesafe koşusu gerçekleştirilirdi (Akmoldoyeva 1987: 113).

Kalabalıkların katıldığı büyük merasimlerde atla ilgili oyunlar ve yarışmalar da çok yapılırdı. Bunlar arasında misafirlerin çok sevdikleri ve yapılmasını sabırsızlıkla bekledikleri, “*alaman bayge*” (büyük ödül) adı verilen ve olgun atların katıldığı yarış idi (Akmoldoyeva 1987: 114). Bu yarışların halk tarafından çok sevilmesinin sebebi, söz konusu yarışlara her *uruunun* en seçkin *külük* atlarının katılması ve *bayge* olarak bilinen ödülün büyük olması idi. Bu mükâfatlar, merasimi düzenleyenlerin maddi durumlarına göre değişirdi, fakat halk arasında, genelde ödül olarak her hayvandan dokuzar adet verilmesi uygulaması yaygındı (Akmoldoyeva 1987: 114).

Eskiden olduğu gibi, günümüzde de sık sık atlarla ilgili yarışlar düzenlenmektedir. Bu yarışlar, halk tarafından çok sevilir; bir tür eğlence olarak görülür. Yarışlara katılan atların daha iki yaşında, yani *tay* iken katılmaya başlamaları dikkati çekmektedir. At yarışları, katılan atların yaşlarına göre türlere ayrılır. En çok bilinen yarış türleri, *tay çabış* (tay yarışı), *kunan çabış* (kunan yarışı), *at çabış* (at yarışı) ve *corgo saldıruu* (rahvan yürüyüslü at yarışı)dır.

Atla yapılan yarışlar arasında *tay çabış* başta gelmektedir. Bu yarış, 7-10 yaş grubu çocuklar arasında düzenlenir. Taylar genç oldukları için çok uzun mesafe koşturulmaz; daha ziyade 2-3 km’lik bir mesafede ve düzlük bir alanda koşturulur. Bu yarışa halk arasında, uzunluk-uzaklık ölçü birimi dikkate alınarak *tay çabım* denir (Baybosunov 1990: 24). Bu yarışların ardından, üç yaşında atların katıldıkları *kunan* yarışları yapılır. Kırgızlar buna *kunan çabış* derler. Bu yarışa katılan atlara ise, 7-12 yaş grubundaki çocuklar binerler. *Kunan* yarışına katılan atlar, taylara göre biraz daha uzun bir mesafe koşarlar. Mesafe 5-7 km arasında değişir; bu uzaklık, *kunan çabım* adıyla bilinir (Baybosunov 1990: 24). *At çabış* (at yarışı) olarak bilinen

yetişkin atların yarışı için de benzer uygulamalar söz konusudur. Ancak, yetişkin atların yarışları uzun mesafelidir; koşu uzunluğu 25-35 km arasında değişir. Bu gruptaki atların katıldıkları koşunun mesafe uzunluğuna “*at çabım*” denir (Baybosunov 1990: 24).

Yukarıda zikredilen at yarışları için uygulanan kurallar hemen hemen aynıdır. Kuralların ihlal edilmemesi ve yarışların kontrol altında tutulması için, “*at aydooçular*” adıyla bilinen bir grup görevlendirilir. Bunlar, yarışmacılara yarış mesafesi, attan düşenlerin ve atını kaçıranların ne yapmaları gerektiği hususunda genel bilgiler verirler; *at aydooçular*, aynı zamanda, yarışmacıların sıralarını, sayılarını ve benzeri durumları yarış boyunca kontrol ederler (Düyşö Sulayman-uulu, 03.11. 2007).

Hızı esas alan yarışlardan sonra, *corgo* olarak bilinen, rahvan yürüyüşlü atların katıldıkları yarışlar gerçekleştirilir. Bu yarış, diğerlerine göre biraz farklıdır. Halk, bu tür at yarışlarına oldukça önem verir; yarış “*corgo saldiruu*” adıyla anılır. Eskiden itibarlı kişilerin rahvan yürüyüşlü *corgolarının* bulunması, tantanalı yaşayış alameti olarak görülürdü. Saygın kimselere veya varlıklı arkadaşlar arasında bu tür *corgolar* hediye edilirdi.

Corgo yarışlarında ata binenlerin yaşı farklılık gösterebilir. 30-45 yaş arası her erkek bu yarışlara katılabilir; kişi at üzerinde ayakta durabilen ve “*atka cenil*” (ata iyi binen) birisi ise, yaşına bakılmaksızın yarışa dâhil edilir. Yarışmayı düzenleyenler, at binicileri için bir yaş sınırı getirmezler; at sahipleri kendi atlarının yarışı kazanması için ata kabiliyetli ve attan iyi anlayan birisini bindirmeyi tercih ederler. *Corgo* yarışları da, yetişkin atların yarışları gibi, uzun mesafeli yarışlardır. Yarışı kazanana *bayge* (ödül) verilir. Ödülün miktarı yüksek tutulur (Düyşö Sulayman-uulu ve Akun Beyşe-uulu, 01.03.2008).

AT OYUNLARI

Atla ilgili Kırgız millî oyunlarının başında “*kök börü*” veya “*ulak tartış*” (oğlak çekişme) gelmektedir. Bunu “*kız kuumay*” (kız kovma), “*tıyn eñmey*” (kuruş alma), “*er oodarış*” veya “*eñiş*” (at sırtında güreş) ve “*cambı atmay*” gibi oyunlar takip etmektedir.

Atlı oyunların başında gelen “*kök börü*” veya “*ulak tartış*”, eskiden beri gençlerin zevkle oynadıkları bir oyun olarak bilinmektedir. Bu durum günümüzde de devam etmekte, hem kırsal kesimde hem de şehirlerde Kırgız millî at oyunu olarak oynanmaktadır. İki gruba ayrılan atlı yarışmacıların, kafası ile bacaklarının yarısı kesilmiş oğlağı karşılıklı çekiştirmesiyle oyuna başlanır. Her iki grubun “*tay kazan*” denen geniş kazanları bulunur. Ortaya bırakılan oğlak, hangi tarafın kazanına getirilip konulursa o taraf kazanmış olur. Güç, dayanıklılık ve çevikliğe dayanan bu

oyun, atla insanı âdetâ bütünlüştür, atın ve binicisinin uyum içinde olmasını ve birbirlerini iyi anlamasını sağlar (Düyşö Sulayman-uulu ve Akun Beyşe-uulu 2008).

Kırgızlarda delikanlılarla kızlar arasında at sırtında gerçekleşen ve birinin kaçıp diğerinin kovaladığı oyuna *kız kuumay* adı verilir. Oyun, bazen bir delikanlıyla bir kızın katılımı ile, bazen de grup hâlinde oynanabilir. Grup hâlinde gerçekleşen oyunlarda, millî kıyafet giymiş kızlarla delikanlılar bir araya gelir, kızlar at üzerinde delikanlıların önüne düşerek belli bir noktaya doğru kaçarlar. Eskiden atla kaçan kızları kovalayan delikanlılar, daha önce gözlerine kestirdikleri kızlara yetişmeye çalışırlar; yakalamak istediği kıza yetişen delikanlı, ya kıızı öper veya onu kendi atına almak suretiyle, yarışın galibi sıfatıyla onunla evlenirdi. Dikkat edileceği gibi, bu oyun eskiden gençlerin sosyal statülerini de değiştiriyordu. *Kız kuumay* oyununun bir diğer türünde ise, hızlı koşan bir ata binen kız, toplu hâlde bulunan atlı delikanlılardan birisine kamçıyla vurarak kaçar, arkasından atla kovalayan delikanlı kıızı yakaladığı takdirde onunla evlenebilir. Bu durum biraz da anlaşılabilir bir oyun olarak görülebilir. Çünkü kız, oyunun başlangıcında rastgele birisine kamçıyla vurmaz, aksine gönül verdiği ve önceden gözüne kestirdiği bir delikanlıya vururdu. Kızın sevgilisi veya gönül verdiği bir delikanlı gençler arasında bulunmuyorsa, kız kendi isteği ile oyuna katılmayabilirdi. Kızın nişanlı olması durumunda, anne ve babası oyuna katılmasına izin vermezdi. Oyuna katılan kıza delikanlının durumu iyi incelendiğinde, evlilik konusunda anne-babanın kararının her zaman etkili olduğu Kırgız toplumunda, *kız kuumay* oyununun gençlerin birbirleriyle anlaşarak evlenmelerinin bir yolu olarak görüldüğü söylenebilir (Arsarkan Akmataalı kıızı, 10.03.2008).

Atlı oyunlardan bir diğeri ise *tıym eñmey* oyunudur. Oyun, yiğitlik ve çeviklik gerektirir. Bu oyun daha çok düğün törenlerinde sergilenir. Oyuna atı olan herkes katılabilir. Atlı yarışmacılar, belli bir uzaklıktan sırayla atlarını koşturarak gelir, at üzerinde iken yerdeki paraları alır.

Er oodarış veya *eñiş* (at sırtında güreş) olarak bilinen oyun ise, çoğunlukla büyük şölenlerde gerçekleştirilir. Oyun alanı olarak seçilen yerde, iki güçlü yiğit, at üzerinde birbirlerinin ellerinden tutarak güreşe başlarlar ve rakibini attan düşüren taraf güreşin galibi ilan edilir.

Bir diğeri oyun da *cambı atıştı*. Oyun, *mergen* olarak bilinen avcılarla iyi ok atan herkesin katıldığı bir tür eğlencedir. Oyunda sonraları tüfek de kullanılmıştır. Oyunun temel esprisi, uzunca bir sırığın ucuna takılan ve *cambı* denen tay toynağı büyüklüğündeki gümüşü, asılı bulunduğu yerden düşürmekten ibarettir. Bunu ilk başaran kişi oyunu kazanmış olur (Şarşe Atantay uulu 04.03.2008).

SONUÇ

Tarihî süreç içinde göçebe hayat yaşayan toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel değerlerinin oluşumunda, hayvancılığa bağlı ekonomik faaliyetlerin önemli bir yeri vardır. Bu bakımdan, genel olarak göçebe uygarlığının her yönüyle etkilendiği büyükbaş hayvanlardan birisi de *at* olmuştur. Bunun sebebi, atın diğer hayvanlara göre insanoğluna daha fazla fayda sağlamış olmasıdır. Bu yüzden *at*, göçebe uygarlığının oluşumunda ve gelişiminde tarih boyunca tesirini korumuştur. At, toplumlar arası iletişimin sağlanmasında ve yayaya karşı üstünlük kurulmasında da önemli bir vasıta olarak kullanılmıştır. Başka bir ifadeyle; eski göçebe topluluklar, ürettikleri bilgileri ve becerileri atın sürati sayesinde yeryüzünün her yerinde birbirlerine ulaştırmışlardır.

Kırgız Türklerinin hayatında atın bu denli etkili kullanılmasının veya başka bir deyişle Kırgızların atla bütünleşerek onu gündelik hayatın bir parçası hâline getirmelerinin sonucu ortaya çıkan “atlı kültür” merkezli sosyal yapı, Kırgız halkının daha organize bir cemiyet hayatına geçmesinde ve devlet kurmasında etkili bir unsur olmuştur.

KAYNAKÇA

- AALTO, O. P. (2000), “Orhon Yazıtlarında At İsimleri Üzerine”, (Çev. E. AYDIN), *Türk Dili*, Ankara.
- AKMOLDOYEVA, B. B. (1989), *Konevodstvo v Sisteme Traditsyonogo Hozyaystva Kirgizov (Konets XIX-naçalo XX vv.)*, Frunze.
- ALEKSEYEV, V. S. (1981), *Domašnaya Loşad Mongolii. Arheologičeskiye, Etnografičeskiye i Antropologičeskiye İssledovaniya v Mongolii. Novosibirsk. Arheologiya Kazahstana, Almatı.*
- ARHEOLOĞIYA SSSR, (1984), *Pod obşey redaktsey akademika Ribakova B. A., İzdatel'stvo "Nauka", Moskva.*
- ASADOV, F. M. (1993), *Arabskiye İstoçniki o Tyurkah v Rannee Srednevekovie*, Baku.
- AYTBAYEV, M. T. (1962), *Sotsiyalno-Ekonomičeskiye Otnoşeniya v Kirgizskom Aile v XIX i naçale XX vekov*, Frunze.
- BELEK, K. (2008), *Kırgızlarda At ve At Kültürü*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bişkek.
- BELENSKIY, A. M. (1950), “İstoriko-Geografičeskiy oçerk Huttalya s Drevneyşih Vremyon do 10 v. n. e.” *Material i İssledovaniya po Arheologii SSSR*. 15. baskı, Moskva-Leningrad, s.119-120.
- BERNŞTAM, A. N. (1952), “Aravanskie Naskalme İzobraceniya i Davanskaya Stolitsa Erşi”. *İstoriko-Arheologičeskie Oçerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*. No. 26, Moskva-Leningrad, s. 222-223.
- BIÇURİN, İ. N. (1998), *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena. I-II*, Almatı.
- BORODIN, P. M. (2003), *Domestikatsiya i Tsvivilizatsiya. Vestnik VOGiS*, Moskva.

- CUMAKUNOVA, G. (2009), "Kızgız ve Türkmen Türkçelerinde Atçılık Terminolojisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6/2, s. 40-45.
- ÇINAR, A. A. (1993), *Türklerde At ve Atçılık*, Ankara.
- ÇINAR, A. A. (1995), "Divanu Lügati't-Türk'te At Kültürü", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul.
- DEMİRBİLEK, S. (2005), "Kutadgu Bilig'de At Kültürü", *Millî Folklor*, İstanbul, s. 134-138.
- DOĞAN, O. (2006), *Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- DURMUŞ, İ. (1997), "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At", *Gazi Üniversitesi F.E.F. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, s. 13-19.
- EBERHARD, D. W. (1996), *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara.
- ELÇİN, Ş. (1995), "Türklerde Atın Armağan Olması", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul, s.160.
- GRAÇ, A. D. (1980), *Drevniye Koçevniki v Sentre Azii*, Moskva.
- HUDYAKOV, Y. S. (1995), *Kırgızı na Prostorah Azii*, Bişkek.
- İSLAMOV, U. İ. (1990), "Drevneyşaya Peşernaya Paleolitiçeskaya Stoyanka Sel-Unkur v Ferganskoy Doline", *Rossiyskaya Arheologiya*, 2. Vıpusk, Moskva, s.115-127.
- İSLAMOV, U. İ. (1998), "K Voprosu Drevneyşey İstorii Tsentralnoy Azii". *Kamenny Vek Kazahstana i Sopredelnih Territoriy*, Almatı, 119-127.
- İstoriya Kırgızskoy SSR*, (1984), I. Frunze.
- İstoriya Vostoka: Vostok v Drevnosti*, (1997), I, Moskva.
- KAFESOĞLU, İ. (2002), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.
- KAMOLİDDİN, Ş. (2006), "K Voprosu o Razvitii Konevodstva v Sredney Azii v Sredniye Veka", *Journal of Turkic Civilization Studies*. II, Bishkek, s. 119-127.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1964), *Drevnetyurkskie Runičeskie Pmyatniki Kak İstočnik Po İstorii Sredney Azii*, İzdatel'stvo: "Nauka", Moskva.
- KLYAŞTORNIY, S. G.; SAVİNOV, D. G. (2005), *Stepnie İmperii Evrazii*, St.-Petersburg.
- KOROBKOVA, G. F. (1998), "Mezolitiçeskiye Ohotniki i Sobirateli Ferganskoy Dolin". *Novie o Drevnem i Srednevekovom Kırgızstana*. 2. baskı, Bişkek, s. 119-127.
- KUZMINA, E. E. (1977), "Rasprostraneniye Konevodstva i Kulta Konya u İranoyazıcnıh Plemyon Sredney Azii i Drugih Narodov Starogo Sveta". *Srednaya Aziya v Drevnosti i Srednevekovie (İstoriya i Kultura)*. Moskva, s. 28-29.
- LATTIMORE, O. (1951), "The Steppes of Mongolia and The Characteristics of Steppe Nomadism", *The Bobbs-Merrill Reprint Series in The Social Sciences*, New York, s.58-61.
- LIGETI, L. (1962), "Attila ve Hunlar", *Asya Hunları*, İstanbul.
- LINDNER, R. P. (1981), "Nomadism, Horses and Huns", *Past and Present*, Oxford, s. 3-19.
- MACKERRAS, C. "Relations between the Uighurs and Tang China, 744-840", *Journal of Turkic Civilization Studies* I, Bishkek, 2004, s. 102-104.
- MASANOV, N. E. (2002), *Koçevoya Tsvivlizatsiya Kazahov: Osnovi Cizne Deyatelnosti Nomadnogo Obşestva*, Almatı.

- MASSON, V. M. (1984), "Kirgiziya v Epohu Paleometalla. Razloceniye Pervobitnoobşinnogo Stroya", *İstoriya Kirgizkoy SSR*, C. I, Frunze, s. 106-114.
- MATSUBARA, M. (2005), "Joron Yûrashiashino Kouchikuni Mukete". *Yûrashia Sougen Karano Messege: Yûboku Kenkyu no Saizensen*, Ed. M. Matsubara - Y. Konagaya - H. Yang, Tokyo, s.11-33.
- MEZOLIT SSSR, (1989), *Pod obşey redaktsey akademika Ribakova B. A. İzdatel'stvo "Nauka", Moskva.*
- MOKEYEV, A. (2002), "XVI-XVIII. Yüzyillardaki Tanrı Dağları Kırgızlarının Siyasi Teşkilatındaki Kadim Unsurlar", *Kırgız Devletçiliği Dergisi*, Özel sayı, s. 40-42.
- MOLODIN, V. İ. (2014), "Bronzovoe Naverşiyeye Seyminskogo Tipa s Konem", *The Aryans in the Eurasian Steppes: the Bronze and Early Iron Ages in the Steppes of Eurasia and Contiguous Territories: Elena Kuz'mina Memorial Volume*, Barnaul: Altai State University Press, 2014, s. 86-90.
- NEFYEDKIN, A. K. (1997), "Boevie Kolesnitsi v Drevney Gretsii (XVI - I vv. do n. e.)", *Avtoreferat*, Sankt-Petersburg, s. 3-6.
- NEOLIT SSSR, (1964), *Pod obşey redaktsey akademika Ribakova B. A. İzdatel'stvo "Nauka", Moskva.*
- NESTEROV, S. S. (1982), "Pogrebeniye s Konem na r. Taştık", *Arheologiya Severnoy Azii*, Novosibirsk, s. 95-102.
- NESTEROV, S. S. (1999), *Kon v Kultah Tyurkoyazıçnıh Plemen Sentralnoy Azii v Epohu Srednevekovya*, Novosibirsk, s.3.
- NOVOCENOV, V. A. (2014) "Andronovskaya İzobrazitel'naya Traditsiya v Petroglifah Epohi Bronzi Tsentral'noy Azii", *The Aryans in the Eurasian Steppes: the Bronze and Early Iron Ages in the Steppes of Eurasia and Contiguous Territories: Elena Kuz'mina Memorial Volume*. Barnaul: Altai State University Press, s. 455-468.
- OKLADNIKOV, A. P. (1980), *Petroglifi Mongolii*, Leningrad.
- OROZBEKOVA, C. K. (1997), "Manas" Eposundagı Tulparlardın Körköm Obrazi, Bişkek.
- ÖGEL, B. (1979), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I-VII, Ankara.
- P'YANKOV, İ. V. (2014), "K Voprosu ob Etničeskoj Situtsii v Stepyah Evrazii", *The Aryans in the Eurasian Steppes: the Bronze and Early Iron Ages in the Steppes of Eurasia and Contiguous Territories: Elena Kuz'mina Memorial Volume*, Barnaul: Altai State University Press, s. 147-150.
- PALEOLIT SSSR, (1984), *Pod obşey redaktsey akademika Ribakova B. A. İzdatel'stvo "Nauka", Moskva.*
- PETRENKO, A.; ASILGARAYEVA, G. (2007), "Konevodstvo v Kulture Narodov Volgo-Uralskogo Regiyona: Perspektivi İssledovaniya", *Srednevekovaya Arheologiya Evraziyskih Stepey*, II, Kazan, s.120.
- POTAPOV, L. S. (1977), *Kon v Verovaniyah i Epose Narodov Sayano-Altaya*, Leningrad.
- RAHMANALIYEV, R. (2002), *İmperiya Tyurkov, Tyurkskiye Narodı Mirovoy İstorii s X v do n. e. po XX v. n. e.* Moskva.
- SERTKAYA, O. F. (1995), "Eski Türk Kültüründe At", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul, 1995, s.26.

- SÜMER, F. (1995), "Eski Türk Atçılığı Hakkında Notlar", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 107, Kasım, Ankara.
- SÜMER, F. (1995), *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, İstanbul.
- ŞAHİN, İ. (2006), "1638 Bağdat Seferinde Zahirî Nakline Memur Edilen Yeniil ve Halep Türkmenleri", *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul, s. 201.
- ŞAHİN, İ. (2008), "Nevruz ve Kırgızistan'da Nevruz Kutlamaları", *Eurobirlik*, Sayı: 40, İstanbul, s.24.
- ŞER, Y. A. (1980), *Petroglifi Sredney i Tsentralnoy Azii*, Moskva.
- TABALDİYEV, K. Ş. (1996), *Kurganı Srednevekovih Koçevih Plemyon Tyan-Şanya*, Bişkek.
- TEKİN, T. (2006), *Orhon Yazıtları*, Ankara.
- TOKTABAY, A. (2004), *Kult Konya u Kazahov*, Almatı.
- VAYNŞTEYN, S. İ. Mir Koçevnikov Tsentra Azii, Moskva, 1991.
- VİYATKIN K. V. (1968), "Kult Konya u Mongolskih Narodov", *Sovetskaya Ensiklopediya*, İzd. 6. Moskva.
- ZUYEV, Y. A. (1960), "Tamgi Loşadey iz Vassalnih Knyacestv", *Novie Materiyalı po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kazahstana*, Alma-Ata, s. 94-95.
- Konuşmalar:**
- Kırgızistan, Isık-Köl Bölgesi, Ton ilçesine bağlı Alabaş köyünde sâkin 70 yaşındaki Akun Beyşe-uulu.
- Kırgızistan, Isık-Köl Bölgesi, Ton ilçesine bağlı Dön-Talaa köyünde sâkin 75 yaşındaki Düşö Sulayman uulu.
- Kırgızistan, Kırgızistan, Isık-Köl Bölgesi, Ton ilçesine bağlı Dön-Talaa köyünde yaşayan 89 yaşındaki Arsarkan Akmataalı kızı.
- Kırgızistan, Isık-Köl Bölgesi, Isık-Köl ilçesine bağlı Kocoyar köyünde yaşayan 73 yaşındaki Şarşe Atantay-uulu.